

ИНГЛИЗ ТИЛИДАН ОЗЛАШМАЛАНИ ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА ФЙДАЛАНИШ

Муртазаева Гулайым Муратбаевна

Қорақалпоқ давлат университети таянч докторанти 1-курс

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.10215519>

ARTICLE INFO

Received: 21th November 2023

Accepted: 28th November 2023

Online: 29th November 2023

KEY WORDS

Ахборот технологиялари,
ўзлашмалар, инглиз тили,
қорақалпоқ тили,
терминология, атама,
терминология тизими.

ABSTRACT

Тадқиқотда қабул қилувчи тилнинг лексик тизимига ўзлашган сўзларнинг мослашиш жараёнига урғу берилган. Бу, айниқса, ахборот технологиялари соҳасида долзарб ҳисобланади, бунда бошқа тиллардан, хусусан, инглиз тилидан олинган ўзлашмалар терминологияга шунчалик қаттиқ киритиб борадики, улар рецептор тилида сўзлашувчилар томонидан эътиборга олинмайди ва уларни аниқлаш учун этимологик таҳлил талаб этилади.

Тарихдан қарақалпоқ тили лексик тизими XVI асрдан XIX аср бошларигача инглиз, араб, форс ва рус тиллари орқали узоқ вақт давомида бойитилиб келган. Зеро, ўз тарихида ҳеч қачон қорақалпоқ тили XX аср, фан тараққиёти ва янги технологияларнинг ривожланиши давридагидек жиддий ўзгаришларни бошдан кечирмаган. Ахборот соҳасида янги технологияларнинг пайдо бўлиши билан атамалар янгиланмоқда, бу эса қорақалпоқ тилига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда: анъанавий атамалар янги маъно касб этади ёки уларни йўқотади, бутунлай янги атамалар пайдо бўлади ва ҳ.к.

Қорақалпоқ тилидаги ўзлаштириш хронологияси ҳали тўлиқ тузилмаган; олдинги тадқиқотчилар икки босқични - мустақиллик давригача ва ундан кейинги даврни ажратиб кўрсатадилар. Зотан, уларнинг хронологияси бир қанча босқичдан иборат бўлиб, бир қанча ўзгармоқда. Хорижий сўзларни ўзлаштириш ҳозирги қорақалпоқ тилининг сўз бойлигини бойитиш ва ривожлантириш йўлларида биридир.

Ушбу ўзлашувлар қабул қилувчи тилнинг лексик тизимида мослашади ва кўпинча шу қадар интеграциялашадики, рецептор тилда сўзлашувчилар ҳатто уларнинг мавжудлигини сезмайдилар, уларнинг келиб чиқишини фақат этимологик таҳлил орқали аниқлаш мумкин (масалан: *раҳмет, албаслы, дилўар*).

Олимларнинг изланишларига кўра, қорақалпоқ тилидаги барча сўзларнинг деярли ярми чет элдан олинган бўлиб, асли қорақалпоқ негизига эга эмас [4:392].

Тилшунос ва филологлар турли тилларнинг қорақалпоқ луғати шаклланишига таъсирини алоҳида таъкидлайдилар ва хронологиясин кўрсатиб ўтадилар:

1. Ислом динини қабул қилиш даврида араб тилининг таъсири;
2. Форс тилининг таъсир даври;
3. Туркий халқларининг таъсири;
4. Рус тилидан сўларнинг кириб келиш даври;
5. Ўзбек тилининг таъсири;
6. XX-асрдан ҳозирги кунгача инглиз тили даври.

Бу қараш турли тилларнинг қорақалпоқ тили луғат таркибига таъсирин ва хронологиясининг шаклланиши таъкидланади.

Компютер технологияларидаги ютуқлар туфайли ҳаётда янги ҳодисаларнинг пайдо бўлиши тилга “байт” - ахборот ҳажмини ўлчаш бирлиги, “спам” - юкланган реклама, “файл” - компютер хотирасидаги жой каби янги атамаларни олиб келади. Инглиз тилидан қорақалпоқ тилига ўзлашган сўзларнинг ўзлашиш жараёни XXI-асрдан анча олдин халқлар ўртасидаги алоқаларнинг ривожланиши, жумладан Ўзбекистон ва Европа давлатлари ўртасидаги савдо-иқтисодий алоқалар натижасида содир бўлган. Қорақалпоқ тилида янги атамаларнинг пайдо бўлишига ва ўзлашмалар ҳақидаги маълумотларни ўрганиш, терминология соҳасидаги терминологиянинг аниқламалари, қисқартма версиялари соддалаштириб қўлланиши, компютер технологияларининг таъсирини таъкидлайди.

Терминология - маълум бир билим ёки ишлаб чиқариш соҳасига хос атамалар йиғиндиси бўлиб, шунингдек, ушбу атамаларнинг шаклланиши, таркиби ва амал қилишини ўрганади. Термин (лотинча terminus – “чегара, ён тараф, якун”) маълум бир касбий соҳада қабул қилинган ва махсус контекстларда тушунчалар ёки объектларни тўғри ифодалаш учун қўлланиладиган махсус сўз ёки иборадир.

Ўзлашмаларнинг классик назарияси бир тилдан иккинчи тилга ўзлашиш сабабларин белгилаб ўтади, яъний ўзига хослик, обрў-эътиборга интилиш ва маълум бир тушунча учун қабул қилувчи тилда тегишли белгининг йўқлиги, умумийлик хусусиятларин тилга жорий қилиш каби бир қатор сабабларни илгари суради. Тадқиқотимизда биз қорақалпоқ тилидаги ахборот технологиялари соҳасидаги инглиз атамаларини ўзлаштиришнинг бир қанча усуллари ажратиб кўрсатамиз: калька, транслитерация ва транскрипция орқали киритилган сўзлар [1:48].

Технология қатъий илмий маънода ишлаб чиқариш ва моддий омиллардан фойдаланган ҳолда меҳнат усулларида қўлланиладиган илмий ва муҳандислик билимлари мажмуасидир.

Ахборот технологиялари компютер тизимларига асосланган ахборотни қайта ишлаш жараёнларини қамраб олади. Замонавий олам манзарасида илмий ва технологик инқилобдан далолат беради, бунда электрон ҳисоблаш технологияси унинг моддий асоси бўлиб хизмат қилади. Бу ахборот технологиялари эволюцияси учун имконият яратади, ваҳоланки ахборот бошланғич ва якуний маҳсулот ҳисобланади. Ушбу маълумотлар, гарчи моддий ташувчилар билан боғлиқ бўлса-да, материя ва энергияни қайта ишлашни назарда тутаяди, гарчи ахборот технологиялари учун унинг жисмоний ташувчиси эмас, балки ахборотнинг ўзи муҳим аҳамиятга эга.

Ахборот технологиялари ахборотни тўплаш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш, сақлаш, тарқатиш ва қўллашда қўлланиладиган усул ва механизмлардаги замонавий

инновацияларни ифодалайди. Бу саноат, хизмат кўрсатиш, бандлик ва умуман инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган асримиз технологиялари ҳисобланади. Бу технологиялар микроэлектроника соҳасидаги ютуқларга асосланади, улар компьютер ёрдамида лойиҳалаш ва ишлаб чиқариш, мослашувчан ишлаб чиқариш тизимлари, роботлар, шахсий компьютерлар (РС), бошқарув тизимларининг автоматлаштирилиши (БТА), видео-матн, телеконференция ва бошқа кўплаб технологияларни ривожлантириш учун асос бўлади.

Ахборот технологияларининг ривожланиш тарихи бир неча босқичлардан иборат. Биринчи босқич XIX асрнинг иккинчи ярмигача ҳукмронлик қилган ахборотни йиғиш ва қайта ишлаш билан тавсифланади. Ўша даврнинг асосий қуроли қалам, сиёҳ ва оддий ҳисоб-китоб асбоблари, жумладан алоқа воситалари курерлик ва почта хизматлари билан олиб борилган.

XIX асрнинг охирида, ахборотни қайта ишлаш технологияси ва корхоналарнинг ташкилий тузилмасини сезиларли даражада ўзгартирган ёзув машинкалари ва телефонлар пайдо бўлган механик технология босқичи бошланди.

Электрон технология XX асрнинг 40-60-йилларида электрон ёзув машинкалари, нусха кўчириш ва овоз ёзиш аппаратлари пайдо бўлиши билан бошланди. 60-йилларда электрон ҳисоблаш машиналарининг оммавий ишлаб чиқарилиши бошланди, бу эса янги компьютернинг яратилиши ахборот технологияларининг бошланғич нуқтаси бўлди [5:31].

Ушбу технологияни жорий этиш, айниқса, шахсий компьютерлар ишлаб чиқилган ва пайдо бўлган 70-йилларда муваффақиятли бўлди.

Ахборот технологияларининг асосий хусусияти шундаки, ахборот ҳам меҳнатнинг предмети, ҳам натижасидир, компьютер ва алоқа воситалари эса меҳнат қуролидир. Ҳозирги кунда ахборот бошқа моддий ресурслар қаторида муҳим ишлаб чиқариш ресурси сифатида қаралмоқда.

Ахборот ишлаб чиқариш, айниқса билим, мавжуд технологияларни ўзгартириш ва янги технологияларни яратишга ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Глобал алоқа: Ахборот технологиялари бир зумда ва глобал алоқа қилиш имконини беради, масофаларни қисқартиради ва бутун дунё бўйлаб одамлар ва бизнес ўртасидаги алоқани яхшилади.

Самарадорлик ва автоматлаштириш: Улар мунтазам вазифаларни автоматлаштириш ва самарадорликни ошириш орқали жараён самарадорлигини оширади.

Катта ҳажмдаги маълумотлар: Ахборот технологиялари катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш имконини беради, бу эса кўпроқ маълумотли ва фактларга асосланган қарорлар қабул қилишга олиб келади.

Инновациялар ва ривожланиш: Улар инновациялар ва янги маҳсулотлар, хизматлар ва ишлаш усуллари ишлаб чиқишни рағбатлантиради.

Хавфсизлик ва ҳимоя: Ахборот технологиялари маълумотлар ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш, уларни таҳдидлар ва руҳсиз киришдан ҳимоя қилишда асосий рол ўйнайди.

Мослашувчанлик ва ҳаракатчанлик: Технология дунёнинг исталган нуқтасидан ишлаш имконини беради, иш жараёнларида мослашувчанлик ва ҳаракатчанликни таъминлайди.

Бугунги кунда тараққиётнинг энг муҳим стратегик омилларидан бири бўлган жамият ахборот ресурсларини фаоллаштириш ва улардан самарали фойдаланишда ахборот технологиялари асосий ўрин тутди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, илмий билимлар, кашфиётлар, технологиялар ва илғор тажрибалар каби ахборот ресурсларини фаоллаштириш, тарқатиш ва улардан самарали фойдаланиш бошқа турдаги ресурслар, жумладан, хом ашё, энергия, материаллар, меҳнат ресурслари ва ижтимоий вақтни сезиларли даражада тежашга олиб келади.

Ахборот технологиялари замонавий жамиятда тобора муҳим аҳамият касб этаётган ахборот жараёнларини оптималлаштириш ва кўп ҳолларда автоматлаштириш имконини беради. Цивилизация ривожланиши ахборот жамиятини шакллантиришга қаратилган бўлиб, унда меҳнатнинг асосий натижалари нафақат моддий қадриятлар, балки асосан ахборот ва илмий билимлардир [3:59].

Замонавий ривожланган мамлакатларда меҳнатга лаёқатли аҳолининг салмоқли қисми ахборотни тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш жараёнлари билан шуғулланади, бу эса тегишли ахборот технологияларини ўзлаштириш ва амалий фойдаланишни талаб қилади.

Ахборот технологиялари ахборотнинг ўзаро таъсирига сезиларли таъсир кўрсатади, ахборот узатишни ва замонавий жамиятда оммавий ахборотнинг кенг тарқалишини таъминлайди.

Ахборот технологиялари одамлар ва оммавий ахборот воситаларини тарқатиш тизимлари ўртасидаги ахборот ўзаро таъсирини осонлаштиришда муҳим рол ўйнайди. Улар жамият маданиятига тез жорий этилиб, нафақат катта қулайлик, балки глобаллашув ва жаҳон ҳамжамятининг интеграциялашуви жараёнлари, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кенгайиши натижасида юзага келган кўплаб ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маиший муаммоларни ҳал этиш имконини беради. шунингдек, сайёрамиз атрофида аҳолининг динамик миграцияси.

Телефон, телеграф, радио ва телевидение каби анъанавий алоқа воситаларидан ташқари, электрон телекоммуникация тизимлари, электрон почта, маълумотни факсимил узатиш ва бошқа алоқа турларидан тобора кўпроқ фойдаланилмоқда.

У информатика ва ахборот билан боғлиқ муҳим тушунчаларни тақдим этади. Ахборот технологияларининг асослари информатика фанининг асосий тушунчалари ва қонуниятларига асосланади. “Информатика” тушунчаси “ахборот”нинг ўзи билан чамбарчас боғлиқ. “Ахборот” сўзи (лотинча “informatio” – “тақдим этиш”) кундалик тушунчада ўз хатти-ҳаракатларимизни тартибга солиш учун фойдаланадиган ташқи ва ички дунё ҳақидаги маълум маълумотларни англатади. Зеро, ахборотнинг янада қатъий таърифи унинг турли қирраларини очиб беради. Лингвистик вазифалар контекстида маълумотни бизнинг онгимизда акс эттирилган, реал дунёни идрок этишимизга таъсир қилувчи махсус боғлиқ маълумотлар, тушунчалар сифатида белгилаш мумкин.

Ахборот унинг қиймати ва фойдалилигини белгиловчи бир қанча асосий хусусиятларга эга: қиймат, ишончлилиқ, тўлиқлиқ, долзарблиқ, изчиллиқ ва ихчамлиқ. Ахборотнинг қиймати унинг қабул қилувчининг мақсадига эришишдаги аҳамиятига боғлиқ. Ахборотнинг тўлиқлиги унда мавжуд бўлган мақсадга эришиш учун зарур бўлган маълумотларнинг миқдори ва хилма-хиллиги билан белгиланади. Ахборотнинг долзарблиги белгиланган мақсадларга эришиш учун ундан дарҳол фойдаланиш зарурати билан боғлиқ. Ахборотнинг ихчамлиги уни энг қисқа ва қулай шаклда тақдим этишни ўз ичига олади. Ахборотнинг ишончлилиги ва изчиллиги тушунчалари уни тўғри ва ишончли идрок этиш учун калит бўлиб, қўшимча тушунтиришни талаб қилмайди.

Ахборотни таснифлашнинг ёндашувлари турли мезон ва хусусиятларга кўра фарқланади. Масалан: ахборотни ҳар хил хусусият ва белгиларга кўра таснифлашда кўплаб ёндашувлар мавжуд. Ахборотни таснифлаш усулларида бири уни идрок этиш усулига қараб турларга ажратишдир. Визуал, эшитиш (товуш, фонетик), аудиовизуал ва тактил ахборотлар улар орқали идрок этиладиган сезгиларга асосланади. Бошқа ёндашув ахборот йўналишига асосланади: жамиятнинг барча аъзолари учун мўлжалланган оммавий ахборот ва фан, техника, маданият ёки ишлаб чиқаришнинг турли соҳалари мутахассисларига қаратилган махсус маълумотлар. Махсус маълумотлар, ўз навбатида, билим ва қизиқишларнинг аниқ соҳаларига мос келадиган илмий, техник, ишлаб чиқариш, эстетик ва бошқа турларга бўлинади.

Ихтисослашган маълумотларнинг ҳар бир соҳаси доирасида турли хил кичик турларни ажратиш мумкин. Масалан, фанлар ва илмий ахборотлар соҳасида физик, математик, биологик, лингвистик ахборот ва бошқалар мавжуд. Лингвистик маълумотлар бизнинг онгимизда акс этадиган ва нутқ хатти-ҳаракатларимизга таъсир қиладиган тил, унинг ишлаш қоидалари ҳақида кўплаб тегишли маълумотлар, маълумотлар ва тушунчаларни қамраб олади [2:80].

“Информатика” атамаси ҳам турлича талқинларга эга. Замонавий тушунчада информатика - бу турли хил тизимларда, табиий ва сунъий компьютерлар ёрдамида маълумотларни олиш, сақлаш, узатиш, ўзгартириш ва ишлатиш қонунлари ва усуллари ҳақидаги фан. Ахборот турига қараб информатиканинг ижтимоий, иқтисодий, илмий, илмий-техникавий, статистик, биологик, тиббий ва бошқа тармоқлари мавжуд.

Калька, транслитерация ва транскрипция хорижий сўзларни қабул қилувчининг тил тизимига мослаштиришнинг турли усуллари ифодалайди.

Калька сўзларнинг тузилиши ва тартибини сақлаб, сўзма-сўз таржимани англатади, бу сизнинг мисолингизда атамалар билан акс этади, масалан, “antivirus program” *антивирус дастурига* айланади.

Транслитерация белгиларнинг товуш маъносини бошқа алифбонинг мос келадиган белгиларига айлантиради. Масалан, “archived file” ўзлаштирилади “архив файл”: *agent* - *агент* (фойдаланувчи учун кўринмас ёрдамчи дастур); *antivirus* – *антивирус*; *applet* – *апплет*; *assembler* – *ассемблер*; *bot* – *бот*; *buffer* – *буфер*; *document* – *документ*.

Хорижий сўз товушларининг транскрипцияси ономатопик белгилар ёрдамида узатилади “audio data” – “аудио дата” каби: *bouncer* – баунсер; *browser* – браузер; *cache buffer* - кэш-буфер; *cache file* - кэш-файл.

Баҳолаш ва усулни танлаш контекстга, тил хусусиятларига ва маълумотни етказиш мақсадига боғлиқ. Инглиз тилидаги сўзларни қорақалпоқ тилига киритишнинг турли усуллари мисоллар келтирилди. Ҳар бири мослаштириш усули асл атама билан алоқани сақлаб қолади ва уни тушунишни осонлаштиради. Янги тушунчалар ва ғояларни етказишнинг бундай технологиялари янги билимларнинг тил тизимига интеграциялашувига ёрдам беради, шу билан бирга унинг маъноларининг аҳамияти ва аниқлигини сақлайди.

Ўзлаштириш жараёни тил ривожланишининг ҳақиқатан ҳам қизиқарли босқичидир. Янги технологиялар одатда янги сўзларни келтириб чиқаради ва инглизча сўзлар муҳим бўлиб қолади, чунки улар кўпинча янги атамаларнинг асл манбаи ҳисобланади. Бу технологиянинг кўп қиррали ва кенг тарқалганлигини акс эттиради, тил учун энг сўнгги янгиликлар ва тенденцияларни акс эттириш учун имкониятлар яратади.

Янги атамаларнинг тилга мослашиш ва кириб бориш жараёнларини ўрганиш ҳайратланарли соҳадир. Инглиз тилидаги атамаларнинг қорақалпоқ тилига мослашуви ва ўзлаштирилиши жараёни тил тараққиёти ва унинг янги воқеликларни акс эттириш учун янгиланишини кўрсатади. Таҳлилларингиздан келиб чиқадиган бўлса, компьютер терминологияси, гарчи фаол ривожланаётган бўлса-да, ҳали ҳам қорақалпоқ тилида ассимиляция ва шаклланиш жараёнида.

References:

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования. Киев: Вища школа, 1979, с. 47-49.
2. Гринев С.В. Терминологические заимствования (краткий обзор современного состояния вопроса) - М.: Наука, 1989, с. 119.
3. Зауташвили Д. Тенденции заимствования и адаптации компьютерной технологии (на материале английского, русского и грузинского языков): дис.канд.филол.наук. Тбилиси, 2009. 166 с.
4. Кошанов К. Русско-интернациональная лексика в каракалпакских функциональных стилях / , // Молодой ученый. – 2019. – №. 19(257). – Р. 391-394. – EDN ZIWKTR.
5. Щипицина Л.Ю. Информационные технологии в лингвистике : учеб. пособие / Л.Ю. Щипицина. - М.: ФЛИНТА : Наука, 2013. — 128 с.